

ISTORINIS ŽVILGSNIS Į SOCIALINIŲ BAŽNYČIOS MOKYMĄ: SOCIALINIAI BAŽNYČIOS DOKUMENTAI

ĮVADAS

Šis straipsnis parašytas pagrindu pranešimo, skaityto 2008 m. birželio 7 d. Kaune, Lietuvos Caritas organizuoto tęstinio projekto, skirto susipažinti su Socialiniu Bažnyčios mokymu, rėmuose. Jo tikslas – trumpai supažindinti skaitytoją su Socialinio Bažnyčios mokymu per istorinę prizmę, pristatant pagrindinius Visuotinės Bažnyčios dokumentus šia tema ir iškeliant pagrindines juose akcentuojamas mintis ir principus.

Straipsnyje nuorodos į Bažnytinius dokumentus pateikiamos numeriais, tuo tarpu į kitą naudotą literatūrą – puslapių numeriais.

I SKYRIUS. Socialinio Bažnyčios mokymo tradicija ir dokumentai

Socialinis Bažnyčios mokymas pačia paprasčiausia ir materialia prasme būtų popiežių ir Susirinkimų mokymas socialiniais klausimais. Tai tam tikras konkrečių dokumentų rinkinys, sudarantis vientisą doktrininį „korpusą“¹. Pirmuoju šio korpuso dokumentu laikoma popiežiaus Leono XIII enciklika „darbininkų klausimu“ *Rerum Novarum*, o 1891 – šios enciklikos išleidimo metai – oficialiojo Socialinio Bažnyčios mokymo pradžia.

Reikia pažymėti, kad ši pradžia yra tik sutartinė, tradiciškai nusistovėjusi. Ji jokių būdu nereiškia, kad Bažnyčia iki 1891 m. niekur nepasisakė socialiniais klausimais ir buvo abejinga socialinei sričiai. Bažnyčia nuo pat pirmųjų šimtmečių turėjo savo socialinę tradiciją. Jo užuomazgų galime rasti jau kai kuriuose Naujojo Testamento raštuose, ypač apaštalo Pauliaus laiškuose. Antai jo laiško Romiečiams 13 skyriaus pradžia, raginanti piliečius paklusti viešajai valdžiai, nurodanti to priežastis ir nagrinėjanti valdžios kilmę ir uždavinius, galėtų būti puikus Socialinio Bažnyčios mokymo užuomazgų pavyzdys. Pasvarstymų ir pamokymų įvairiais visuomeninio gyvenimo klausimais gausu ir Bažnyčios tėvų raštuose, ir vėlesniuose dokumentuose. Šio straipsnio tikslas nėra juos išnagrinėti, tačiau norint vaizdžiai nusakyti šią gausą, verta paminėti, kad pvz. garsus Socialinio Bažnyčios mokymo specialistas t. Rodžeris Čarlzas SJ (Rodger Charles) savo dvitomio veikalą „Krikščioniškoji socialinė išmintis ir mokymas“ (Christian social witness and teaching: the Catholic tradition from genesis to „Centesimus Annus“) pirmąjį tomą „Nuo bibliinių laikų iki XIX a. antrosios pusės“ („From Biblical times to the late Nineteenth Century“) skiria būtent socialinei Bažnyčios tradicijai iki *Rerum Novarum*, o italų kalba išleistos Socialinės Bažnyčios tradicijos enciklopedijos

Enciklikos lietuvių kalba:

1. 1981 *Laborem Exercens*
Jonas Paulius II
http://www.lcn.lt/b_dokumentai/enciklikos/laborem-exercens.html
2. 1987 *Sollicitudo rei socialis*
Jonas Paulius II
http://www.lcn.lt/b_dokumentai/enciklikos/sollicitudo-rei-socialis.html
3. 1991 *Centesimus annus*
Jonas Paulius II
http://www.lcn.lt/b_dokumentai/enciklikos/centesimus-annus.html

Šaltinis: Katalikai.lt

(„Enciclopedia del pensiero sociale cristiano“) didesnę dalį sudaro būtent įvairūs Bažnyčios pasisakymai socialiniais klausimais iki XX a.

Tiesa, visi šie pasisakymai nebuvo sisteminiai, dažniausiai socialiniai klausimai buvo paliečiami kitų tikėjimo klausimų arba krikščioniško gyvenimo kontekste. Bažnyčia iki XIX a. niekada neskyrė atskiro traktato ar kokio nors išsamaus oficialaus dokumento temoms, kurias šiandien laikytume Socialinio Bažnyčios mokymo temomis.

Tačiau XIX a. pasikeitė ir ši situacija. Šiame šimtmetyje jau galime rasti popiežių dokumentų, skirtų būtent socialiniams klausimams. Antai vysk. V. Brizgys savo 1949 m. parengtoje ir išleistoje knygoje „Paskutiniųjų popiežių enciklikų ir p. Pijaus XII kalbų rinkinys svarbesniais žmonijos viešojo gyvenimo klausimais“ prie tokių dokumentų priskiria ne tik tas enciklikas, kuris šiandien tradiciškai laikome Socialiniu Bažnyčios Mokymu, bet ir anksčiau už *Rerum Novarum* parašytas Pijaus IX ir to paties Leono XIII enciklikas:

- Pijaus IX 1864 *Quanta cura* – enciklika pasmerkianti svarbesnes mūsų laikų klaidas;
- Leono XIII 1878 *Inscrutabili Dei consilio* – enciklika apie laiko blogybes ir priemones joms pašalinti;
- 1878 *Quod apostolici numeris* – enciklika apie socializmą;
- 1880 *Arcanum divinae sapientiae* – enciklika apie krikščioniškąją moterystę;
- 1881 *Diuturnum illud* – enciklika apie politinę valdžią;
- 1885 *Immortale Dei* enciklika apie krikščionišką valstybės santvarką;
- 1888 *Libertas* – enciklika apie žmonių laisvę;
- 1890 *Sapientiae Christianae* – enciklika apie pagrindines krikščionių piliečių pareigas.

Šiose enciklikose nagrinėjami klausimai – santuoka ir šeima, politinė valdžia ir piliečio pareigos, žmogaus laisvė – šiandien yra didžiosios Socialinio Bažnyčios Mokymo temos.

Visgi ką tik išvardintos enciklikos nepriskiriamos prie oficialiojo Socialinio Bažnyčios mokymo, kurį korpusą aukščiausiu lygmeniu šiuo metu pagal nusistovėjusią tradiciją sudaro šie 11 Šventojo Sosto dokumentų:

1. 1891 *Rerum Novarum* Leonas XIII
2. 1931 *Quadragesimo anno* Pijus XI
3. 1961 *Mater et Magistra* Jonas XXIII
4. 1963 *Pacem in Terris* Jonas XXIII
5. 1965 *Gaudium et Spes* Vatikano II-ojo Susirinkimo konstitucija
6. 1967 *Populorum progressio* Paulius VI
7. 1971 *Octogesima adveniens* Paulius VI
8. 1981 *Laborem Exercens* Jonas Paulius II
9. 1987 *Sollicitudo rei socialis* Jonas Paulius II
10. 1991 *Centesimus annus* Jonas Paulius II
11. 2009 *Caritas in Veritate* Benediktas XVI

Reikšmingu šio korpuso dėmeniu laikomi taip pat ir popiežiaus Pijaus XII radijo pranešimai (1939 – 1957 m. jis perskaitė 19 tokių pranešimų socialine tematika).

Oficialiojo Socialinio Bažnyčios Mokymo istorinį vystymąsi galima būtų skirstyti į 4 etapusⁱⁱ:

- A. Socialinio Bažnyčios Mokymo atsiradimas – *Rerum Novarum*;
- B. Bažnyčia totalitarinių režimų, dviejų pasaulinių karų, naujųjų demokratijų ir Šaltojo karo akivaizdoje – Pijaus XI ir Pijaus XII socialinis mokymas;
- C. Naujas santykio „Bažnyčia – pasaulis“ supratimas, induktyviojo metodo priėmimas: Jono XXIII ir II Vatikano Susirinkimo socialinis mokymas;
- D. Posusirinkiminis Socialinis Bažnyčios Mokymas – įžvalga, analizė, tarpininkavimas ir „pranašystė“ poindustrinėje visuomenėje – Pauliaus VI, Jono Pauliaus II ir Benedikto XVI mokymas.

Šio suskirstymo ir bus laikomasi, pristatant Socialinio Bažnyčios mokymo istorinę raidą.

II SKYRIUS. Socialinio Bažnyčios Mokymo atsiradimas: pirmosios socialinės enciklikos *Rerum Novarum* atsiradimo kontekstas ir pagrindinis jos rūpesčių akiratis bei teiginiai

2.1 *Rerum Novarum* atsiradimo kontekstas

Socialinio Bažnyčios Mokymo atsiradimą sąlygojo aplinka, susikūrusi Europoje ir Šiaurės Amerikoje XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje. Šią aplinką apibūdina vadinamosios „Didžiosios revoliucijos“:

- politinė (prancūzų revoliucija 1899 m., po kurios išskyla nauja klasė – miestiečiai);
- mokslinė – techninė (fizikoje, chemijoje, medicinoje ir t.t.);
- industrinė (gimsta modernioji industrija, paremta darbo pasidalinimu, mašinų diegimu gamyboje, gamybos orientavimu į rinką; tobulėja transporto priemonės ir plečiasi jo sistema, dėl to vystosi tarptautiniai ir vidaus mainai, vyksta kapitalo ir žmonių cirkuliacija);
- agrarinė (auginamų kultūrų kaitaliojimas, leidžiantis kasmet išnaudoti tą patį žemės plotą);
- demografinė (greitas gyventojų skaičiaus Europoje didėjimas, pirmųjų metropolijų atsiradimas)ⁱⁱⁱ.

Visi paminėti pasikeitimai vyko dviejų visuomenės ir valstybės gyvenimo organizavimo teorijų – liberalizmo ir socializmo – fone, jų įtakojami ir patys jas įtakodami. Pagrindinės liberalizmo idėjos buvo šios:

- individualizmas (kiekvienas rūpinasi savimi; neegzistuoja joks bendras gėris – tik individualių gėrių suma);
- utilitarizmas (tiek asmens, tiek visuomenės gyvenimo tikslas – didinti naudą);
- laisva konkurencija, kur galioja socialinio darvinizmo principas (stipresnieji išlieka, silpniesnieji pasmerkti žūti – tokiu būdu vyksta „natūrali“ socialinė atranka);
- ribotas valstybės įsikišimas (valstybė minimaliai reguliuoja tarpusavio santykius socialiniame ir ekonominiame gyvenime, bet tiesiogiai nesikiša), absoliutus privačios nuosavybės neliečiamumas ir visiška darbo sutarčių laisvė (darbdaviai ir darbininkai

tariasi dėl darbo sąlygų be trečiųjų šalių įsikišimo ar kokių nors išorinių normų; yra normalu, kad stipresnioji pusė iškelia savo sąlygas, o silpnesnioji jas priima)^{iv}.

Kaip priešara liberalizmo ideologijai ir dėl jos visuomenėje susidariusiai situacijai atsirado kita ideologinė sistema – socializmas, kuris iš pradžių gyvavo kaip utopinis, piešiantis idealią visuomenę, paremtą visiška lygybe ir solidarumu tarp visuomenės narių. XIX a. iškilo kitas – mokslinis socializmas, labiausiai išvystytas K. Markso ir F. Engelso. Jis vertino istoriją materialistiniu požiūriu ir matė visuomenėje dvi priešiškas klases – darbininkų klasę, kuri savo darbu sukuria didžiąją dalį gėrybių, ir kapitalo bei gamybos priemonių savininkų klasę, sunaudojančiąją pirmosios pagamintas gėrybes. Tokia padėtis, anot šios ideologijos atstovų, neišvengiamai vedė į darbininkų klasės sukilimą ir revoliuciją, po kurios turėjo būti sukurta nauja visuomenė be klasių^v.

Socializmo idėjos buvo populiarios tarp darbininkų, kurie, kaip pats popiežius Leonas XIII pripažino, „palikę vieni ir be apsaugos, buvo išduoti turtingųjų savanaudiškumui ir nepažabotam darbdavių gobšumui“⁶. Darbininkų bruzdėjimus sustiprino 1873 – 1875 metais prasidėjęs ir apie du dešimtmečius tęsėsis ekonominis sunkmetis – per paskutinius kelis dešimtmečius sparčiai augusi ekonomika patyrė savo pirmąją krizę. Tai buvo tipiška naujosios ekonomikos krizė. Jei tradicinėje feodalinėje visuomenėje krizės pasireiškėdavo produkcijos (t.y. pasiūlos) trūkumu, ir tai iššaukdavo badą ar nepriteklus, tai dabar atsirado produkcijos perteklius paklausos atžvilgiu, tiksliau paklausa neturėjo priemonių priimti ar pasiekti pasiūlą. Dėl to stipriai krito kainos, užsidarė daug gamyklų, išplito bedarbystė.

Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje nuvilnijo streikų banga, vyko darbininkų demonstracijos, kurios kartais baigdavosi susirėmimais su policija ir kraujo praliejimu^{vi}.

Bažnyčia turėjo reaguoti į susidariusią padėtį ne tik siekdama sustabdyti tarp darbininkų plintančias socialistines idėjas, bet ir siekdama apginti darbininkų religinį gyvenimą, kuriam dėl sunkaus darbo septynias dienas per savaitę tiesiog nebelikdavo laiko.

Rerum Novarum neatsirado iš nieko. Jau gerokai prieš jos išleidimą buvo gimęs katalikų socialinis sąjūdis, siekiantis reaguoti į socialines negeroves, palengvinti darbininkų padėtį ir suformuoti jų gyvenimą socialinio teisingumo pagrindais. Vokietijoje katalikų sąjūdžio organizatorius ir vadovas buvo kun. Wilhelm Emmanuel von Ketteler, vėliau tapęs Meinz'o vyskupu. Leonas XIII jį vadino savo didžiuoju mokytoju. Taip pat kitose šalyse (Austrijoje, Anglijoje, JAV, Šveicarijoje) buvo Bažnyčios žmonių, tokių kaip baronas Karl von Vogelsang, kard. Henry Edward Manning, kard. James Gibbson ir kt., aktyviai veikusių socialinėje srityje ir gynusių darbininkų teises^{vii}.

2.2 *Rerum Novarum* turinys

1891 m. gegužės 15 d. išleista enciklika *Rerum Novarum* „darbininkų klausimu“. Iš tiesų darbininkai yra šios enciklikos pagrindinė tema, nors vystomos ir šalutinės temos, kiek jos susijusios su darbininkais. Pagrindinis enciklikos rūpesčių akiratis galėtų būti apibendrintas tokiais klausimais: tragiška darbininkų padėtis; darbininkų teisės; privati nuosavybė ir socializmo, kaip vieno iš būdų spręsti darbininkų problemą, kritika; darbininkų ir darbdavių pareigos; valstybės vaidmuo.

Pirmiausia savo enciklikoje popiežius imasi analizuoti „laiko ženklus“ – atkreipia dėmesį į apverktiną darbininkų padėtį. Jie, anot pontifiko, tapo „nepelnyto skurdo“ aukomis, nes „maža turtuolių bei pasiturinčiųjų saujelė yra uždėjusi plačiosioms vargingųjų masėms beveik vergijos pančius“^{viii}. Popiežius nurodo šios situacijos priežastis: senųjų profesinių korporacijų panaikinimas, nieko nesukuriant jų vietoje, valstybės institucijų ir įstatymų supasaulietėjimas (atitrūkimas nuo dieviškojo įstatymo), lupikavimas bei finansinis išnaudojimas, gamybos ir prekybos sutelkimas vienoje, t.y. vienos klasės, rankose.

Pripažindamas susidariusios situacijos sunkumą, popiežius kritikuoja socializmo siūlomą išeitį iš jos. Leonas XIII primena, kad negalima visiškai panaikinti įvairių nelygybių ir vargų. Turto nelygybė kyla iš natūralaus žmonių skirtingumo, tačiau ji neturi būti priežastis vaizduoti darbdavių ir darbininkų, turtingų ir vargšų luomus priešais, kaip tai darė mokslinis socializmas. Tokio priešiško neturi būti, socialinėms klasėms reikia sutarti ir sugyventi. Vienas yra reikalingas kito – kapitalas negali išsiversti be darbo, kaip ir darbas – be kapitalo^{ix}.

Popiežius kritikuoja socializmą taip pat ir privačios nuosavybės klausimu. Jis teigia, kad privati nuosavybė yra prigimtinės teisės postulatą, ir todėl negalima jos liesti. Socializmo siūlomą išeitį panaikinti privačią nuosavybę popiežius laiko griežtai atmetina, kadangi ji prieštarauja Dievo ir prigimtiniam įstatymui, sujauktų valstybės tvarką ir būtų nenaudinga patiems darbininkams^x. Tačiau popiežius pažymi, kad nuosavybė turi būti naudojama ne tik sau, bet ir kitiems, kad kiekvienam, kuris jos turi, reikia jaustis ne absoliučiu jos valdovu, o tik administratorium ir dalintis ja su stokojančiais.

Kaip išeitį iš konfliktinės situacijos popiežius mato pirmiausia teisingumo įgyvendinimą, o taip pat socialinį draugiškumą ir krikščionišką brolybę. Kalbėdamas apie teisingumą, popiežius primena būtinybę gerbti kito žmogaus ar visuomenės sluoksnio teises ir vykdyti savo pareigas. Pirmiausia jis išvardina darbininkų pareigas: gerai dirbti, negadinti darbdavių nuosavybės, neardyti tvarkos, būti taupiems.

Popiežius taip pat išvardina darbdavių pareigas: su darbininkais elgtis žmoniškai, ne kaip su vergais; leisti darbininkams atlikti religines ir šeimos pareigas; nereikalauti per daug dirbti, atsižvelgti į žmogaus fizinę jėgą; teisingai ir deramai atsilyginti už darbą. Pastarasis reikalavimas – vienas iš esminių Leono XIII indėlių į diskusiją apie teisingą atlyginimą. Nepaneigdamas darbdavių ir darbininkų teisės laisvai susitarti dėl atlyginimo, jis visgi pabrėžė, kad pastarasis neturi būti žemesnis negu tokį, kuris prigimtinai teisingas^{xi}. Tokiu būdu popiežius netiesiogiai paneigia absoliučią sutarčių laisvę, skelbtą liberalistinės mąstysenos, primindamas, kad virš žmogiškųjų susitarimų egzistuoja prigimtinė teisė, kuri saisto visus.

Visos šios pareigos išplaukia iš pagrindinio popiežiaus reikalavimo: gerbti žmogiškąjį darbininkų orumą, dar labiau sukilintą krikščionybės. „Niekas negali be kaltės įžeisti žmogaus vertę, kurią pats Dievas labai gerbia“^{xii}. Šituo tvirtinimu Leonas XIII pabrėžia ir iškelia tai, kas vadinama pagrindiniu ir vieninteliu Socialinio Bažnyčios mokymo principu – žmogaus asmens principu. Žmogaus asmens orumas yra kiekvienos socialinės tvarkos vertinimo matas. Jokia politinė ar ekonominė sistema, sukurta žmonių, negali pažeisti orumo ir teisių žmogaus asmens, sukurtos paties Dievo.

Leonas XIII savo enciklikoje pagrindžia socialinį Bažnyčios vaidmenį. Jo pozicija kontrastuoja su nuomone, kad siekiant teisingos visuomenės, užtenka vien išorinių struktūrų reformos – iš tiesų į problemos šerdį atsako, popiežiaus nuomone, tik religija, kalbanti į žmogaus sąžinę ir primenanti jam jo moralines pareigas.

Rerum Novarum enciklikoje taip pat skiriamas dėmesys ir valstybės pareigoms socialinėje srityje. Remdamasis šv. Tomu Akviniečiu, popiežius tvirtina, kad pirminis valstybės uždavinys yra bendrasis gėris. Jo siekdama ir jį saugodama, valstybė turi teisę ir pareigą kištis į visuomenės gyvenimą. Apibrėždamas tos intervencijos mastą ir pobūdį, popiežius netiesiogiai apibrėžia subsidiarumo principą, kurį vėliau aiškiai įvardins Pijus XI. Anot Leono XIII, valstybė pirmiausia turi skatinti religiją ir dorą, taip pat ginti vargšų teises, įsikišti, kai pažeidžiamos ne tik atskirų asmenų, bet išties asmenų grupių ar visuomenės klasių, kaip pvz. darbininkų, teisės, kad garantuotų tokią tvarką, kuri užtikrintų jų žmogiškąjį orumą atitinkantį gyvenimą.

Dar vienas labai svarbi ir originali šios enciklikos mintis yra ta, kad pripažįstama darbininkų teisė jungtis į organizacijas ir jie netgi raginami tą daryti. Teigiama, kad asociacijos ar draugijos gali turėti lemiamą vaidmenį išsprendžiant susidariusią sunkią situaciją ir kuriant

geresnę visuomenę. Valstybė turėtų garantuoti teisę burtis į asociacijas ir uždrausti nelegalias. Teisė burtis ir vienytis pripažįstama kaip prigimtinė teisė, dar daugiau, prigimtinė teisė to reikalauja bendrojo gėrio tikslu¹⁴.

Tiek kviesdamas į visuomenės grupių ir klasių susitaikymą, socialinį draugiškumą ir net savotišką brolystę, tiek aptardamas valstybės pareigas, popiežius remiasi ir kartu skelbia žmogaus kaip santykio būtybės, pašaukto gyventi ir sugyventi su kitais žmonėmis, principą. Tuo jis prieštarauja tuo metu įsigalėjusiam socialiniam atomizmui, t.y. liberalistiniam požiūriui į visuomenę tik kaip individų grupę, kur kiekvienas kovoja už save. Kartu, kreipdamas dėmesį į atskirą žmogų ir gindamas privačios nuosavybės teisę, popiežius paneigia ir socializmo idėjas, pasirengusias aukoti atskirą asmenį dėl visuomenės ar klasės. Galiausiai popiežiaus balsas priešinasi abiejose ideologijose slypinčiam žmogaus asmens susiaurinimui, žvelgiant į jį tik materialistiškai, vienaip ar kitaip „uždarant“ šiapusybėje ir arba paneigiant, arba nutylint jo religinę ir antgamtinę dimensiją.

III SKYRIUS. Bažnyčia totalitarinių režimų, dviejų pasaulinių karų, naujųjų demokratijų ir Šaltojo karo akivaizdoje: Pijaus XI ir Pijaus XII socialinis mokymas

3.1 Pijaus XI socialinis mokymas

Tarp *Rerum Novarum* ir antrosios didelės socialinės enciklikos *Quadragesimo anno* praėjo 40 metų. Per juos pasaulis patyrė ne tik stiprų industrinės visuomenės vystymąsi, bet ir visame Vakarų pasaulyje aštrėjantį socialinį konfliktą, įtakotą taip pat ir didžiosios 1929 metų finansinės ir ekonominės krizės, dar vadinamos „didžiąja depresija“ ir sukėlusios masinę bedarbystę visose išsivysčiusios pramonės šalyse.

Naujas reiškinys politiniame pasaulio veide buvo totalitarinės diktatūros: komunizmas Rusijoje nuo 1917 metų, fašizmas Italijoje nuo 1922-ųjų. Vokietijoje jau labai stiprėjo nacionalsocializmo įtaka, kol jis 1933 m. atėjo į valdžią. Visus šiuos iš pirmo žvilgsnio priešingus režimus vienijo tas pats jų esmėje glūdintis principas: žmogaus asmens nuvertinimas, pajungiant jį valstybės, nacijos, diktatūros interesams.

Visų šių pasikeitimų kontekste Pijus XI 1931 m. parašo encikliką *Quadragesimo anno*. Pirmiausia jis įvertina savo pirmtako Leono XIII encikliką *Rerum Novarum* ir aptaria bei pagilina joje paliestas temas, tokias kaip privačios nuosavybės teisė, kapitalo ir darbo santykiai, teisingas atlyginimas, kurio nustatymui pateikiami trys kriterijai – darbininko ir jo šeimos poreikių patenkinimas, įmonės situacija ir pajėgumas ar nepajėgumas mokėti tam tikro dydžio atlyginimą, bendra ekonominė visuomenės situacija.

Svarbiausiu Pijaus XI įnašu tiek į socialinį Bažnyčios mokymą, tiek bendrai į politinę ir socialinę filosofiją laikytinas subsidiarumo principo įvardinimas. Šis principas tapo vienu iš pagrindinių Socialinio Bažnyčios mokymo principų. Jis reguliuoja valstybės ar didesniųjų socialinių organizmų santykius su atskirais piliečiais ar mažesniaisiais socialiniais organizmais ir padeda atskiriems asmenims ir asmenų bendruomenėms įgyvendinti ir auginti savo laisvę ir iniciatyvą socialinėje srityje^{xiii}. Akivaizdoje totalitarinių režimų, tuo metu arba jau buvusių valdžioje, ar beįsigalinčių, ir siekusių užgniaužti visuomenės iniciatyvą, Pijus XI įvardija šį principą neigiamu būdu. Jis gina visuomenės savarankiškumą (vadinamąjį *subjektiškumą*), ir siekdamas jį apsaugoti nuo neleistino valstybės įsikišimo teigia, kad taip, kaip neleistina atimti iš individų to, ką jie gali atlikti savo jėgomis, ir atiduoti tai bendruomenei, taip neteisinga didesnei ar aukštesnei visuomenei atiduoti tai, kas gali būti padaryta žemesnių ar mažesnių bendruomenių^{xiv}. Šis principas gali būti išreikštas ir teigiamai: valstybė privalo padėti visuomenei ar atskiroms bendruomenėms ten, kur jos pačios negali išspręsti tam tikrų uždavinių, ir tiek, kiek jos nepajėgios jų išspręsti. Tačiau ši pagalba turi būti teikiama tokiu būdu, kad neužgniaužtų ar nesmukdytų visuomenės iniciatyvos, kūrybiškumo ir savarankiškumo, bet kaip tik juos skatintų, nes „bet kuri intervencija socialinėje srityje iš savo

prigimties privalo ne naikinti juos ar paglemžti, bet teikti pagalbos socialinio organizmo nariams¹⁷. Priešingu atveju, anot popiežiaus, sujaukiama teisinga visuomenės tvarka ir jai padaroma didelė žala.

3.2 Pijaus XII socialinis mokymas

Pijui XII teko popiežiauti laikais, kuriais kilo II Pasaulinis karas, paskui Europa išgyveno sunkų pokarį. Sugriautos šalys pamažu atsistatinėjo tiek politiškai, tiek ekonomiškai, tiek fiziškai, susikūrė ir pamažu stiprėjo naujos dar glėžnos demokratijos. Žmonija skausmingai ir sunkiai ieškojo naujos taikingos tarptautinės pusiausvyros (1945 susikūrė Jungtinių Tautų Organizacija, 1948 m. pasirašyta Visuotinė žmogaus teisių deklaracija), tačiau taikai grasino kylanti įtampa tarp dviejų naujų politinių blokų, vėliau pavadinta Šaltuoju Karu.

Pijus XII pasakė iš viso 19 radijo kalbų, skirtų socialinei tematikai. Esminės jo socialinio mokymo mintys: taika tarptautinėje bendruomenėje, garantuojama įstatymų, taip pat solidari visuomenė, kurioje gerbiamas žmogaus orumas, o pats žmogaus asmuo yra visko „subjektas, pagrindas ir tikslas“. Pijus XII nusipelno Socialiniam Bažnyčios mokymui dar ir tuo, kad pirmasis iš popiežių pradėjo vartoti būtent šį pavadinimą (jo pirmtakai tekabėjo apie „socialinę filosofiją“ ar „katalikiškąją sociologiją“) ir žvelgė į Socialinį Bažnyčios Mokymą kaip tam tikrą mokslą, teorinį korpusą, kylantį iš dvejojimo – natūralaus ir antgamtinio šaltinio, būtent iš prigimties ir Dieviškojo Apreiškimo.

IV SKYRIUS. Naujas santykio „Bažnyčia – pasaulis“ supratimas, induktyviojo metodo priėmimas: Jono XXIII ir II Vatikano Susirinkimo socialinis mokymas

Šiuo Socialinio Bažnyčios Mokymo istorinės raidos laikotarpiu (1958 – 1965 m.), apimančiu neilgą Jono XXIII popiežiavimą ir II Vatikano Susirinkimą, pasaulis toliau gyveno Šaltojo karo įtampoje, maksimumą pasiekusioje Kubos krizės metu 1962-aisiais, kada kilo realus atominio karo pavojus. Nykstant senajam kolonializmui, atsiranda vadinamasis „Trečiasis pasaulis“ – naujosios valstybės, kurios susikūrė Europos valstybėms atsisakius savo kolonijų. Tačiau atsiranda ir naujosios kolonializmo formos – ekonominė, finansinė Trečiojo pasaulio šalių priklausomybė. Socialinės problemos, anksčiau buvusios nacionalinėmis, tampa tarptautinėmis. Spėriai į priekį žengia mokslas ir technika, tobulėja komunikacijos priemonės, žmogus užkariauja kosmosą.

4.1 Jono XXIII socialinis mokymas

Minėtų įvykių akivaizdoje popiežius Jonas XXIII kviečia pasaulį bendradarbiauti su Bažnyčia, pažinti ir taikyti jos Socialinį Mokymą, kuris yra saugus kelias suformuluoti bendro sugyvenimo kriterijus. Jonas XXIII parašo dvi enciklikas: *Mater et Magistra* ir *Pacem in terris*.

Didžiulis Jono XXIII indėlis į Socialinį Bažnyčios Mokymą yra jo atliktas kokybinis perėjimas nuo deduktyvaus metodo (socialinio idealo, paremto amžiniais principais, kūrimas, paskui mėginant ieškoti jo įgyvendinimo būdų visuomenės gyvenime) prie induktyvaus: žvelgimo į kasdienes visuomenės gyvenimo situacijas ir bandymo, remiantis tikėjimo principais, iš jų išvesti kryptis konkrečiam socialiniam veikimui. Tai savotiškas lyginamasis metodas arba „laiko ženklų“ teologija^{xv}. Jonas XXIII kaip krikščionių ir visos Bažnyčios veikimo socialinėje srityje metodą siūlo trijų žodžių derinį matyti – vertinti – veikti¹⁹. Jis pristato Bažnyčią socialinėje srityje nebe kaip „dėstytoją“, bet kaip motiną ir mokytoją (ką ir reiškia enciklikos *Mater et Magistra* pavadinimas), kuri ne tik nurodo, kas negerai ir kaip idealiu atveju turėtų būti, bet imasi ugdomojo visuomenės darbo ir yra atvira

bendradarbiavimui. Jis pirmasis iš popiežių savo encikliką *Pacem in Terris* skiria ne tik į katalikams, bet „visiems geros valios žmonėms“.

Mater et Magistra enciklikoje popiežius, viena vertus, tęsia savo pirmtakų temas, aptardamas jas naujoje situacijoje – valstybės dalyvavimą visuomenės gyvenime pagal subsidiarumo principą, privačios nuosavybės teisę ir būtinybę garantuoti šią teisę visiems, teisingo atlyginimo problematiką. Kartu enciklikoje nagrinėjamos ir naujos temos. Neįprastai daug dėmesio skiriama žemdirbystei, pastebint gyventojų bėgimą iš kaimo ir kultūrinį bei gamybinį kaimo atsilikimą nuo bendro ekonominio progreso. Popiežius ragina modernizuoti žemdirbystę, bet pirmiausia pabrėžia žemdirbių darbo kilnumą bei vertę, ragina juos burtis į asociacijas, kurios vadovautųsi moraliniais ir bendrojo gėrio principais. Ši enciklika yra pirmoji, kurioje aukščiausias Katalikų Bažnyčios ganytojas aptaria ne tik nelygybę šalių viduje, bet taip pat ir tarptautinėje arenoje. Jis kviečia vakarų šalis solidarizuotis su Trečiuoju pasauliu, kuriame žmonės dažnai stokoja gyvybei būtinų dalykų, tuo tarpu kreipdamasis į besivystančias šalis, kviečia nesusigundyti vien gamybos produktyvumu, teigdamas, kad visuomenei lygiai taip pat svarbus ir teisingas gėrybių paskirstymas. Galiausiai Jonas XXIII kalba apie pasaulio žmones kaip tarptautinę bendruomenę, kurioje tautos ir valstybės susijusios viena su kita tampa nei kada nors anksčiau, ir nurodo, kad tarpusavio nepasitikėjimą ir skirtingas visuomeninio gyvenimo koncepcijas gali padėti įveikti tik atsižvelgimas į moralinę tvarką, kurios savo ruožtu neįmanoma atpažinti be Dievo.

Pastaroji mintis svarbi ir antrojoje Jono XXIII socialinėje enciklikoje *Pacem in terris*, skirtoje taikos klausimui. Popiežius supranta, kad taika arba karas nėra tik santykiai tarp valstybių, bet turi įvairiausių lygmenis: pirmiausia tarpasmeninį, paskui tarpvalstybinį ir galų gale pasaulinį. Popiežius kviečia į visišką nusiginklavimą, kuris paliečia pirmiausia žmonių širdis. Šis kvietimas nelieka tik teorinis – popiežius enciklikoje atskiria klaidingas ideologijas nuo konkrečių istorinių judėjimų, turinčių ekonominių, socialinių, politinių ir kultūrinių tikslų, tuo būdu tarsi parodydamas, kad konkretūs visuomenės siekliai socialistinėse ar komunistinėse valstybėse nebūtinai turi būti tapatinami su smerktina marksistine ideologija, bet laikui atėjus gali nuo jos nukrypti^{xvi}. Tai atveria galimybes naujam santykiui su komunistinių šalių visuomenėmis. Popiežius kviečia į geresnės visuomenės paieškos ir taikos kūrimo dialogą visus – ir tikinčius, ir netikinčius – ir primena, kad pagrindinės sąlygos taikai, kuri nėra tik karo nebuvimas, bet teigiamų santykių tarp atskirų žmonių ir bendruomenių visuma, yra tiesa, teisingumas, meilė ir laisvė.

4.2 II Vatikano Susirinkimo socialinis mokymas

II Vatikano Susirinkimas, to paties Jono XXIII iniciatyva sušauktas, tęsė šio popiežiaus nubrėžtą kryptį: jis performulavo pirmiausia pačios Bažnyčios supratimą, ir paskui jos santykį su pasauliu. Bažnyčia supranta nesanti tik „virš pasaulio“, bet gyvenanti jame, ir pagal Kristaus pavidimą savo santykius su juo grindžianti solidarumu, abipusiškumu ir pagalba. Paskutinę dieną prieš Susirinkimo uždarymą paskelbtos pastoracinės konstitucijos apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje pradžia išreiškia tą pačią mintį: „Džiaugsmas ir viltis, liūdesys ir sielvartas, patiriami dabarties meto žmonių, ypač neturtingųjų ir visų prispaustųjų, yra ir Kristaus mokinių džiaugsmas ir viltis, liūdesys ir sielvartas. Ir nėra nieko tikrai žmogiško, kas nerastų atgarsio jų širdyse. <...> Tad jų bendruomenė iš tikro jaučiasi glaudžiai susieta su žmonijos šeima ir jos istorija“²¹.

Pati konstitucija susideda iš dviejų didelių dalių, kurių pirma skirta tam tikrų principų, tokių kaip žmogaus asmens orumo, jo pašaukimo ir žmonių bendruomenės, analizei, tuo tarpu antrojoje dalyje gilinamasi į konkrečius klausimus, kaip šeimos gyvenimas, kultūra, ekonomika, politika, taika ir tarptautinė bendruomenė. Šios temos ir dabar yra pagrindinės Socialinio Bažnyčios Mokymo temos. Pagrindinis šios enciklikos nuopelnas Socialiniam Bažnyčios Mokymui – jo ypač sistemiškas pateikimas, analizuojant visas pagrindines visuomeninio gyvenimo sritis ar problemas.

V SKYRIUS. Posusirinkiminis Socialinis Mokymas – įžvalga ir analizė, tarpininkavimas ir „pranašystė“ poindustrinėje visuomenėje: Pauliaus VI, Jono Pauliaus II ir Benedikto XVI socialinis mokymas.

5.1 Pauliaus VI socialinis mokymas

Pauliaus VI popiežiavimo laikotarpiu, kai sparčiai žengiant į priekį informacinėms technologijoms, komunikacijos priemonėms ir transportui, pasaulis vis labiau „plėtėsi“ ir globalizavosi. Toliau besikuriantis „Trečiasis pasaulis“ patyrė didelių ekonominių ir politinių sunkumų, išgyveno badą, skurdą, neišsilavinimą, diktatūras, korupciją, vidinius konfliktus.

Bažnytinėje srityje vyko nevienareikšmiškai vertinamo II Vatikano Susirinkimo nutarimų įgyvendinimas, kuris susilaukė skirtingų atgarsių ir turėjo įvairių pasekmių. Kartu su globalizacija prasiplėtė ir Bažnyčios bei popiežiaus žvilgsnis: jis galutinai peržengė Europos ribas. Šventasis Sostas „atrado“ daug katalikų trečiajame pasaulyje. Atsiradus galimybei paprasčiau keliauti, Paulius VI buvo pirmasis „keliaujantis“ popiežius. Vatikanas suprato, kad negalima visiems taikyti vienodų nurodymų – galima tik pateikti principus, o konkrečių sprendimų turi ieškoti vietos Vyskupų konferencijos, pažįstančios savo šalių situaciją ir galinčios rasti evangelinių atsakymų į laikmečio ir vietinės situacijos iškeliamus klausimus ir problemas. Todėl popiežius ragino rengti vietinius kraštų sinodus, kurie galėtų vaisingai dirbuotis, ieškodami kaip Evangelija gali padėti spręsti konkrečias jų regiono problemas.

1967 m. Paulius VI išleidžia encikliką „apie tautų pažangą“ *Populorum progressio*. Postūmis enciklikai buvo dvejopas: viena vertus, didelės Vakarų pasaulio viltys, dedamos į ekonominį vystymąsi ir techninį progresą, antra vertus, didžiulis skurdas Trečiojo pasaulio šalyse. Pagalbos „iš pasiturinčių tautų dramatiškai prašo bado kamuojamos tautos. Todėl Bažnyčia, sukrėsta tokių baimės kupinų šauksmų, ragina kiekvieną išgirsti brolių prašymus ir atsiliepti į juos meile“^{xvii} – rašė popiežius enciklikos pradžioje. Į minėtą dvejopą postūmį popiežius atsako dvejose savo enciklikos dalyse. Pirmoje dalyje „Visapusiškas žmogaus vystymasis“ jis nagrinėja krikščioniškąją vystymosi viziją, įspėdamas, kad dažnai išsivystymo ir asmeninio išsipildymo viltys klaidingai siejamos vien su materialiniu gerbūviu, kas yra marksistinės ir kapitalistinės ideologijų pasekmė. Tikrasis žmogiškasis vystymasis negali būti apribotas ekonominiu išsivystymu ir pramonės pažanga (nors ji vystymuisi būtina) – jis turi išsiplėsti ir į socialinę, kultūros bei religinę sritis. Antroje enciklikos dalyje popiežius kalba apie solidarų vystymąsi, pabrėždamas, kad tikrasis atskiros valstybės vystymasis neįmanomas be visų tautų vystymosi ir augimo pirmiausia solidarumo ir abipusės pagalbos dvasioje. Čia popiežius netiesiogiai skelbia bendrojo gėrio principą, pagal kurį kiekvieno žmogaus ir tautos pilnutinis augimas įmanomas tik kartu su kitais žmonėmis ar tautomis. Antroji dalis ir visa enciklika baigiama šūkiu „vystymasis yra naujas taikos vardas“^{xviii}. Šia enciklika, kuri buvo teigiamai sutikta tiek ekonominių ir politinių sluoksnių, tiek visuomeninės nuomonės, popiežius išplečia vystymosi tikrovę, parodydamas tikrąją pažangą tik kaip viso žmogaus ir visų žmonių pažangą, kaip visapusišką žmogiškumą, kuris reiškia ne tik „turėti, bet ir pirmiausia „būti“^{xix}.

Prie svarbių Socialinio Bažnyčios mokymo dokumentų priskiriamas ir *Octogesima adveniens* (skirtas *Rerum Novarum* aštuoniasdešimtmečiui), nors tai ne enciklika, o apaštalinis laiškas, adresuotas tuometiniam popiežiškiosios „Taikos ir teisingumo“ komisijos^{xx} pirmininkui kardinolui Maurice Roy. Parašytas po 1968 m. kultūrinės ir socialinės „revoliucijos“, dokumentas pirmiausia nagrinėja naująsias problemas (ypač urbanizaciją ir iš to kylančias pasekmes, panašias į pirmosios urbanizacijos bangos pasekmes *Rerum Novarum* laikais) tiek Vakarų pasaulyje, tiek Trečiojo pasaulio šalyse, kurias savo akimis galėjo pamatyti.

Antroje laiško dalyje popiežius įspėja dėl politinių ir kitokių ideologijų (kurios vėl bandė įsitvirtinti kai kuriose trečiojo pasaulio šalyse, pvz. Čilėje, ir netgi kai kuriose Vakarų Europos šalyse, kaip Italija, kuri buvo valdoma kairiųjų) ir dėl Socialinio Bažnyčios mokymo gretinimo ir painiojimo su šiomis ideologijomis (ypač pasireiškusio per tuo metu išpopuliarėjusią išlaisvinimo teologiją). Ideologijos nepajėgios išspręsti naujų pasaulio problemų^{xxi}, tačiau gali tapti naujaisiais stabais ir pavergti žmogų, tuo tarpu kai Dievas jį pašaukė laisvei ir atsakomybei^{xxii}.

Pastaroji mintis sugrįžta ir trečiojoje dalyje, kurioje Paulius VI mėgina nubrėžti problemų sprendimo kelius, tačiau nepateikia „trečio kelio“ šalia liberalizmo ir marksizmo ideologijų ar kokio nors iš anksto parengto modelio. Šis laiškas per kardinolą Roy adresuojamas tiek bažnytinėms organizacijoms, tiek visiems krikščionims, kviečiant juos atpažinti problemas ir, padedamiems Dievo žodžio įkvėptos įžvalgos, kūrybiškai ieškoti atsakymų į jas^{xxiii}.

5.2 Jono Pauliaus II socialinis mokymas

Jonas Paulius II, pradėjęs savo pontifikatą, pirmiausia labai sustiprino patį Socialinį Bažnyčios Mokymą ir suteikė jam naują postūmį. Tarp teologų sklandant abejonoms, ar Socialinis Bažnyčios Mokymas apskritai gali egzistuoti, tuomet dar Krokuvos kardinolas Karolis Wojtyła viename italų žurnalistui duotame interviu tvirtai pasakė, kad Bažnyčia privalo turėti savo socialinį mokymą, nes tai priklauso prie Kristaus jai patikėtos pastoracinės misijos, yra „integrali dalis liudijimo, kurį Bažnyčia pateikia apie patį Kristų“^{xxiv}. Ir vėliau, jau būdamas popiežiumi, jis daug prisidėjo prie Socialinio Bažnyčios Mokymo kaip disciplinos apibrėžimo, atskleidamas jos tęstinumą nuo Leono XIII ir kartu nuolatinį atsinaujinimą. Bažnyčia „skaito“ istorinių įvykių tėkmę ir nori padėti žmogui būti atsakingu kūrėju savo visuomeninio gyvenimo, kuris būtų konstruojamas pagal bendražmogiškus ir evangelinius principus.

Antra, Jonas Paulius II taip pat nurodė, kad Socialinio Bažnyčios Mokymo uždavinys nėra nurodyti techninius socialinio žmonių gyvenimo gerinimo ar problemų sprendimo aspektus. Technine prasme jis nesiūlo jokių politinių ar ekonominių sistemų. Bažnyčia yra žmogiškumo žinovė^{xxv}, ir viską vertina būtent iš tiesos apie žmogų pozicijų. Ji nori bendradarbiauti, kad būtų kuriamos sistemos, kurios tarnautų žmogiškumui/ žmogui, jį gerbtų, būtų pagal žmogaus mastą.

Todėl Bažnyčia kelia pirmiausia moralinius klausimus. Nei esamos situacijos ar problemų analizė, nei jų sprendimo būdai negali išvengti moralinės dimensijos. Būtent todėl Socialinis Bažnyčios Mokymas nėra „trečiasis kelias“ tarp kapitalizmo ir komunizmo, nėra kažkokia konkreti ekonominė ar politinė sistema arba kokia nors ideologija³¹. Socialinis Mokymas yra kitame, būtent moralės lygmenyje.

Jonas Paulius II tęsė II Vatikano Susirinkimo ir savo pirmtakų, ypač Jono XXIII ir Pauliaus VI, socialinį mokymą, jį pagilindamas, išaiškindamas ir pritaikydamas vis naujai ir nuolat besikeičiančiai situacijai. Jo socialinio mokymo pagrindinės temos yra žmogaus teisių apsauga, darbininko kilnumas ir orumas, šeimos apsauga ir parama jai, gyvybės apsauga nuo jos pradėjimo iki mirties, kultūros svarba, ekonominių galimybių ir sąlygų skirtumo tarp geografinių ir etninių regionų sumažinimas, tautų solidarumas, taika, Europos ir viso pasaulio vienybė.

Jonas Paulius II parašė savotišką socialinių enciklikų „trilogiją“ – *Laborem Exercens*, *Sollicitudo rei Socialis* ir *Centesimus annus*, kuriose sutelktos esminės jo socialinio mokymo mintys.

5.2.1 *Laborem exercens*

Laborem exercens enciklika, išleista 1981 m. (*Rerum Novarum* 90-mečiui), kalba apie žmogaus darbą. Ją galima būtų pavadinti pačiu išsamiausiu vienos Šv. Rašto eilutės – Pr 1,27

– komentaru. Enciklikos pradžioje popiežius apibrėžia jos tikslą: „Bažnyčia laiko savo užduotimi vis priminti darbo žmonių orumą ir teises, o kartu smerkti tokias situacijas, kurios jas pažeidžia, ir stengtis taip veikti pakitimų eiga, kad jais būtų pasiekta tikra žmogaus ir visuomenės pažanga“^{xxvi}. Tai ir yra pagrindinis enciklikos nuopelnas – darbo klausimo svarstymas žmogaus asmens principo perspektyvoje.

Žmogaus asmens vertė enciklikoje iškeliamą, primenant žmogaus pirmenybę prieš darbą, darbuotojo pirmenybę prieš visus instrumentus, priemones ir sąlygas, kurios sudaro darbo tikrovę ir darbo pasaulį, taip pat prieš visus tame darbo pasaulyje vykstančius procesus (socioekonominius, technologinius, gamybinius, paskirstymo, organizacinius) ir prieš ekonomines ir politines struktūras, kurios tą darbo pasaulį įtakoja. Pradėdamas nuo Šv. Rašto, bei pasiremdamas filosofine antropologija, popiežius pirmiausia pagrindžia asmens vertę, iš kurios kyla jo subjektiškumas darbe: jis yra viso darbo organizatorius, kūrėjas, veikėjas. Šalia objektyviosios darbo dimensijos (t.y. konkretaus pagaminto produkto ar teikiamos paslaugos) yra parodoma svarbesnioji – subjektyvioji dimensija – tai, kad dirbdamas žmogus kuria pats save. Dėl šios dimensijos žmogaus darbas niekad negali būti laikomas preke^{xxvii}. Egzistuoja ir dvasinė darbo dimensija, ypač svarbi tikinčiam žmogui – dirbdamas žmogus bendradarbiauja su Dievu ir įgyvendina jo įsakymą „įdirbti sodą“, o patirdamas darbo sunkumus, gali vienytis su Kristaus kančia^{xxviii}.

Iš asmens vertės kildinamos ir žmogaus teisės darbe, kurioms popiežius skiria visą ketvirtąjį enciklikos skyrių (16 – 23 numerius) ir kurių pažeidimas automatiškai padaro darbo organizavimą neetišką. Jos enciklikoje plačiai aptariamos – tiek „materialinės“ teisės (darbo užmokestis, darbo sąlygos, poilsis, socialinės garantijos ir pagalba), tiek ir dvasinės (darbo aplinka platesne prasme, teisė jungtis į darbo sąjungas ir pan.) iki ekstremalių (streikas). Taip pat enciklikoje kritikuojamos ideologijos, kurios darbą arba nuvertina, padarydamos preke, arba išaukština, paversdamos visko pagrindu ir vienintele žmogaus egzistencijos prasme, tačiau kiekvienu atveju sumaterialina ir nubraukia subjektyviąją žmogaus darbo dimensiją ir jo kaip asmens kilnumą ir pirmumą darbe^{xxix}. Darbo ir kapitalo konfliktą, kurį marksistinė ideologija besivadovaujančios grupės siekia spręsti „proletariato diktatūros“ įvedimu, popiežius siūlo spręsti, pirmiausia pripažįstant darbo pirmumą prieš kapitalą remiantis tuo pačiu personalistiniu dėsniu ir kartu atpažįstant neatskiriamą jų ryšį:

„Darbas tam tikra prasme neatskiriamas nuo kapitalo ir jokia forma nepakenčia tos antinomijos, kuri jį atskiria nuo gamybos priemonių bei stato priešpriešiais joms ir kuri slėgė žmonių gyvenimą paskutiniaisiais šimtmečiais, kaip grynai ekonomistinės mąstysenos vaisius. Jeigu žmogus dirba, naudodamasis gamybos priemonių visuma, tai jis kartu nori, kad jo darbo vaisiai tarnautų jam pačiam ir kitiems, taip pat, kad pačiame darbo procese jis galėtų drauge su kitais reikštis kaip atsakingas už savo darbo lauką ir jį kurti“^{xxx}.

5.2.2 Sollicitudo rei socialis

Sollicitudo rei socialis – antroji Jono Pauliaus II socialinė enciklika, parašyta *Populorum progressio* 20-ečiui. Pontifikas joje siekia ne vien paminėti apvalią savo pirmtako Pauliaus VI enciklikos sukaktį, bet išplėtoti tautų pažangos temą ir įvertinti, kas buvo nuveikta per 20 metų. O per juos greitos pasaulio pažangos planai, kurie buvo sukurti 7ajame dešimtmetyje ir į kuriuos buvo sudėta labai daug vilčių, nepasiteisino. Popiežius, nors pripažįsta ir kai kuriuos teigiamus rezultatus, visgi išvardina daugelį tuometinio pasaulio problemų, rodančių vystymosi modelių žlugimą. Šio žlugimo priežastis – pernelyg siauras, reduktyvus pažangos supratimas, pamirštant kultūrinius ir dvasinius aspektus, kuriuos buvo priminęs Paulius VI, ir vystymąsi suprantant vien ekonomistine prasme. Tai veda į vienų šalių nuskurdimą, o kitose šalyse į vystymosi išsigimimą, pasireiškiantį konsumizmu ir nežabotu pertekliumi, kuris nemažiau pavojingas už neišsivystymą^{xxx}. Jonas Paulius II perima pagrindinę savo pirmtako mintį, pabrėždamas viso žmogaus ir visų žmonių pažangą kaip vienintelę tikrą, primindamas

kultūrinį ir etinį vystymosi aspektus kaip būtinus ir teigdamas, jog tikroji pažanga turi gerbti kultūrinį identitetą ir atvirumą transcendencijai^{xxxí}.

Labai svarbi popiežiaus įžvalga yra „nuodėmės struktūros“ – tai iš asmeninių nuodėmių kylančios ir visuomenėje įsigalėjusios tam tikros elgesio normos, papročiai, nuostatos, skatinančios ar negi verčiančios įvairiose situacijose elgtis nemoraliai. Popiežius jas laiko rimta kliūtimi tikrajam tautų vystymuisi ir kartu pabrėžia, kad ši kliūtis yra moralinio pobūdžio, ir todėl norint stoti į tikro vystymosi kelią, būtina daryti moralinius apsisprendimus ir pakeisti dvasines pažiūras^{xxxii}.

Tikrai pasaulinei pažangai būtinas pasaulinio masto solidarumas, kuris apimtų tiek atskirus žmones, tiek pasaulinę tautų bendruomenę. Ši solidarumas, remiasi, viena vertus, visų žmonių ir tautų neišvengiama tarpusavio priklausomybe, ir, kita vertus, yra išpildomas ir išstobulinamas krikščioniškosios meilės dorybe. „„Išsigimę mechanizmai“ ir „nuodėmės struktūros“ <...> gali būti nugalėtos tik praktikuojant žmogiškąjį ir krikščioniškąjį solidarumą“^{xxxiii}.

5.2.3 *Centesimus annus*

Trečioji Jono Pauliaus II socialinė enciklika *Centesimus annus* išleista praėjus tik ketveriems metams po *Sollicitudo rei socialis*. Proga naujai enciklikai buvo pirmosios socialinės enciklikos *Rerum Novarum* šimtmetis – tai išduoda ir enciklikos pavadinimas *Centesimus annus*. Tačiau būta ir kitos, nemažiau svarbios priežasties šiai enciklikai – esminiai istorijos įvykiai Vidurio ir Rytų Europoje 1988–1989 m. ir iš esmės pakitusi politinė situacija. Žlugo keletą dešimtmečių gyvavusi komunizmo sistema, dalijosi ir skilo valstybės, iš sovietų jungo išsivadavusioms tautoms atsivėrė nauja, daug žadanti ir įvairių galimybių siūlanti, tačiau ir nelengva, daug iššūkių metanti ateitis. Popiežius Jonas Paulius II, pats patyręs komunizmo priespaudą, negalėjo likti abejingas šiam istorijos perversmui nei kaip asmuo, nei kaip Bažnyčios vadovas. Esminis šios enciklikos įnašas į Socialinį Bažnyčios Mokymą yra komunizmo klaidų ir pasekmių analizė, o taip pat būtinų tikros pokomunistinių valstybių pažangos kelio elementų nurodymas.

Pagrindinė komunizmo klaida, anot Jono Pauliaus II, „yra antropologinio pobūdžio. Atskirą žmogų socializmas traktuoja kaip paprastą visuomenės organizmo elementą ar ląstelę; todėl individo gerovė visiškai priklauso nuo to, kaip veikia visuomeninis – ekonominis mechanizmas“^{xxxiv}. Taip suprasdama žmogų, komunistinė ideologija atima iš žmogaus jo kilnumą. Žmogaus tikslas, transcendentinis ir asmeniškasis, anuluojamas ir redukuojamas į visuomenę. „Antra vertus, socializmas tvirtina, kad galima garantuoti individui gerovę, visai nepaisant jo paties savarankiško pasirinkimo ir nepriklausomai nuo jo paties prisiimtos individualios ir ypatingos atsakomybės už gėrį ar blogį“⁴². Čia popiežius išryškina antrą socializmo klaidą: maža to, kad jis siūlo žmogui klaidingą gėrį (ištirpti visuomeniniame mechanizme), jis tai daro dar ir klaidingu būdu, nes „pasiūlymas“ iš tiesų yra primetimas. Komunizmas pretenduoja padaryti žmogų laimingą jam nebendradarbiaujant, jis neleidžia pačiam žmogui pažinti savo gėrio, jo pasirinkti ir savo darbu kurti. Dėl to žmogus netenka atsakomybės už save ir savo gyvenimą.

Tokio neteisingos antropologijos priežastys, pontifiko teigimu, glūdi ateizme. Neigiant Dievą Kūrėją, yra paneigiamas ir žmogaus kilnumo šaltinis, žmogaus laisvė netenka ryšio su visapusiška, moraline ir transcendentine tiesa apie žmogų, o tai veda į kito asmens teisių paneigimą ir savęs išaukštinimą^{xxxv}. Neatsitiktinai socialistinėje santvarkoje Dievo vietą užima valstybė, kuri virš savęs neturėdama jokio aukštesnio autoriteto, pasijunta visagale žmogaus atžvilgiu ir virsta totalitarine.

Žmogaus teisių negerbimas ir dėl asmens kūrybiškumo užgniaužimo kilęs socialistinės ekonominės sistemos neefektyvumas, anot Jono Pauliaus II, ir tapo pagrindinėmis priežastimis šios sistemos žlugimo, palikusio sunkių pasekmių žmogaus, ekonominėje,

politinėje ir socialinėje plotmėje, iš kurių popiežius akcentuoja dvasinę tuštumą, palikusia jaunąją kartą be kelrodžio^{xxxvi}.

Popiežius taip pat svarsto, ar žlugus ūkinei socialistinių šalių sistemai, vienintelis ir absoliučiai teisingas kelias, nurodytinas iš priespaudos išsivadavusioms valstybėms, o taip pat ir problemų kamuojamoms Trečiojo pasaulio valstybėms, būtų kapitalizmas? Popiežius pripažįsta, kad atsakyti į šį klausimą

„iš tikrųjų sunku. Jeigu „kapitalizmo“ vardu vadinama ekonominė sistema, kuri pripažįsta verslų, rinkos, privatinės nuosavybės pagrindinį ir pozityvų vaidmenį, taip pat atsakomybę už gamybos priemones bei laisvą žmogaus iniciatyvą ūkinėje veikloje, tai į anksčiau pateiktą klausimą tikriausiai reikėtų atsakyti teigiamai, nors gal tikslesni būtų išsireiškimai „verslų ekonomika“, „rinkos ekonomika“ ar paprasčiausiai „laisvoji ekonomika“. Bet jei „kapitalizmas“ suprantamas kaip sistema, kurioje ūkinės laisvės neriboja teisinė sistema, tarnaujanti integralinei žmogaus laisvei ir laikoma ypatingu matu tos laisvės, kuri pirmiausia yra etinio ir religinio pobūdžio, tai tokiu atveju atsakymas neabejotinai ginčytinas“^{xxxvii}.

5.3 Benedikto XVI socialinis mokymas

Į Socialinio Bažnyčios Mokymo dokumentų eilę stoja ir trečioji popiežiaus Benedikto XVI enciklika *Caritas in Veritate*. Ji dedikuojama Pauliaus VI enciklikos *Populorum progressio* 40-mečiui, nors paskelbta 2009 metais, t.y. praėjus 42-iems metams po jos – iš pradžių nespėta parengti, o 2008 metais prasidėjus tarptautinei ekonominei krizei, dar turėjo būti papildyta naujais aspektais. Krizės ir daugelio kitų pasaulyje esančių problemų akivaizdoje popiežius dar kartą imasi tikrojo vystymosi temos, pratęsdamas Pauliaus VI ir Jono Pauliaus II svarstymus ir patvirtindamas jų skelbtas pagrindines mintis apie visapusišką vystymąsi ir pasaulio bendrumą, kuris, anot Benedikto, be meilės lieka nepilnas: „Vis labiau globalizuota visuomenė padaro mus kaimynais, tačiau ne broliais“^{xxxviii}.

Bene svarbiausiame trečiajame enciklikos skyriuje, skirtame ekonominei veiklai, verslui ir jo santykiui su žmogumi, su valstybe, su visuomene ir su vertybėmis, popiežius pirmiausia kritikuoja žalingą verslo ir ekonomikos atskyrimą nuo moralės. Verslas ir ekonomika nėra iš esmės blogi – blogus juos padaro ideologija, matanti ekonomiką kaip moralei nepavaldų mechanizmą, veikiantį kone automatiškai pagal asmeninio intereso logiką. Tuo tarpu Benedikto XVI tvirtinimu ekonominė veikla yra žmogaus veikla, ir todėl kiekvienas ekonominis sprendimas turi moralinių padarinių^{xxxix}, o verslo santykius ir normalų ekonominį gyvenimą turi ženklinti ir neatlyginamumo principas bei dovanos logika^{xl}.

Popiežius paliečia enciklikoje daug kitų temų: ydingą teisių ir pareigų atskyrimą, pastarąsias pamirštant; lytiškumo ir atvirumo gyvybei sąsają, kurią hedonistinė mąstysena stengiasi panaikinti; neatskiriamai susijusias gamtos ir žmogiškąją ekologiją; dvejopą technikos reikšmę, kuri, viena vertus, yra būdas įvykdyti Dievo žmogui patiktą užduotį įdirbti ir pavaldyti žemę, kita vertus, gali sugundyti žmogų patikėti, jog jis viską gali pats, ir jam nebereikia paisyti nei Dievo, nei jo nustatytų moralinių normų.

Kalbėdamas apie tarptautinį bendradarbiavimą, popiežius ragina jį grįsti subsidarumu ir visapusiška tiesa apie žmogų, o taip pat mato neatidėliotiną pasaulinės politinės vadžios poreikį:

„Tokia valdžia privalėtų vadovautis teise, nuosekliai laikytis subsidarumo ir solidarumo principų, siekti visuotinės gerovės, įgyvendinti žmogaus autentišką visapusišką vystymąsi, grįstą meilės tiesoje vertybėmis. Be to, ši valdžia turėtų būti visų pripažįstama, disponuoti veiksminga galia, kad kiekvienam laiduotų saugumą, teisingumą ir pagarbą teisėms. Akivaizdu, jog ji turėtų gebėti priversti kitus gerbti savo sprendimus ir įvairiuose tarptautiniuose forumuose priimtas suderintas priemones“^{xli}.

Enciklikos pabaigoje popiežius taria vilties ir padrąsinimo žodį, ragindamas neišsigąsti, matant milžiniškas ir žmogaus jėgoms atrodo neįveikiamas tautų vystymosi problemas. Jis primena Kristaus žodžius „Nuo manęs atsiskyre, jūs nieko negalite nuveikti“ (Jn 15, 5) ir ragina tiek stengtis tinkamai reaguoti į pasaulio iššūkius, tiek ir kelti maldoje savo rankas į Dievą. „Tiesos kupina meilė, *caritas in veritate*, iš kurios kyla autentiškas vystymasis, yra ne mūsų pastangų vaisius, bet dovanota“^{xlii}.

UŽBAIGA

Peržvelgus istorinį Socialinio Bažnyčios Mokymo vystymąsi, apibendrinimui pasakytini keli svarbūs dalykai:

- pirmiausia, nors rašyti skirtingais laikotarpiais, Socialinio Bažnyčios mokymo dokumentai iš tiesų sudaro vieningą mokymą, tam tikrą „korpusą“. Jų vienybę liudija tiek išorinės sąsajos (kaip matėme, dauguma iš jų buvo rašomi ankstesniųjų dokumentų išleidimo metinių progomis), tiek dar labiau turinio – nagrinėjamų klausimų ir skelbiamų tiesų – bendrumas. Vėlesniuose dokumentuose pakartojami ir skelbiami tie patys principai, juos išplėtojant ir pritaikant naujoms visuomenės gyvenimo aplinkybėms.
- Tačiau tai nereiškia, kad Socialinis Bažnyčios mokymas yra sustingęs ir nesivystantis. Žvelgdami į pristatytus dokumentus, matome, kad jis yra gyvas, tobulėjantis, nuolat atsiveriantis naujoms aplinkybėms ir santykiui bei dialogui su visuomene (ryškiausias to pavyzdys – popiežiaus Jono XXII pakeistas Socialinio Bažnyčios mokymo metodas), drąsiai atpažįstantis gyvenimo iškeliamas problemas ir besistengiantis į jas atsakyti, o kartais netgi pats žvelgiantis į priekį ir išpranašaujantis iššūkius, su kuriais visuomenei teks susiremti (kaip pvz. Pauliaus VI mokymas apie tikrąją pažangą arba Jono Pauliaus II enciklika *Centesimus annus*, žvelgianti į pokomunistinių šalių ateitį ir jų laukiančius iššūkius bei klausimus, kuriuos joms teks spręsti).
- Kaip tik dėl to, kad Socialinis Bažnyčios mokymas yra gyvas procesas, išvardintuose dokumentuose nedera ieškoti pernelyg didelio sistemiškumo arba moksliniams darbams būdingo nuoseklaus dėstymo. Sistemiskai Socialinį Bažnyčios mokymą apibendrina ir pateikia 2004 m. popiežiškosios Taikos ir teisingumo tarybos išleistas „Socialinio Bažnyčios mokymo konpendiumas“, tuo tarpu čia pristatyti Socialinio Bažnyčios mokymo dokumentai buvo doktrininiai ir pastoraciniai Bažnyčios pasisakymai konkrečiais laikotarpiais reaguojant į konkrečias aplinkybes, istorines situacijas bei visuomenės sutinkamas problemas, kuriuose Bažnyčia šalia amžinųjų principų pateikdavo taip pat ir susidariusios situacijos vertinimo kriterijus, o kartais net siūlydavo konkretesnius problemų sprendimo kelius. Pastarieji dalykai, be abejo, bėgant metams ir keičiantis aplinkybėms, gali netekti dalies savo aktualumo, tačiau tai nepanaikina jų vertės, ir jie, kaip ir visas Socialinio mokymo korpusas, visada lieka ganytojiško Bažnyčios rūpesčio ir noro bendradarbiauti, kuriant teisingesnę visuomenę, išraiška.

BIBLIOGRAFIJA

Benediktas XVI, *Caritas in Veritate*, Kaunas 2009.

Brizgys V., ed., *Paskutiniųjų popiežių enciklikų ir p. Pijaus XII kalbų rinkinys svarbesniais žmonijos viešojo gyvenimo klausimais*, Tübingen 1949.

Charles R., „The Modern Social Teaching Contexts: Summaries: Analysis“, in *Christian social witness and teaching: the Catholic tradition from genesis to „Centesimus Annus“*, I, R. Charles, Herefordshire 1998.

Combi E. – Monti E., *Fede cristiana e agire sociale*, Milano 2001.

Compendio della Dottrina Sociale della Chiesa, Città del Vaticano 2004.

Crepaldi G. – Colom E., *Dizionario di Dottrina Sociale della Chiesa*, Roma 2005.

Jonas Paulius II, *Centesimus annus* [online], <http://www.lcn.it/b_dokumentai/enciklikos/centesimus-annus.html>, [žiūrėta 2011 12 20].

Jonas Paulius II, *Laborem exercens* [online], <http://www.lcn.it/b_dokumentai/enciklikos/laborem-exercens.html>, [žiūrėta 2011 12 20].

Jonas Paulius II, *Sollicitudo rei socialis* [online], <http://www.lcn.it/b_dokumentai/enciklikos/sollicitudo-rei-socialis.html>, [žiūrėta 2011 12 20].

Maugenest D., ed., *Il Discorso sociale della Chiesa da Leone XIII a Giovanni Paolo II*, Brescia 1988.

McCormick P.T., „Centesimus annus“, in *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. J. A. Dwyer, Minnesota 1994, 132 – 143.

McGovern A., „Marxism“, in *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. J. A. Dwyer, Minnesota 1994, 570 – 579.

Paulius VI, *Populorum progressio*, Vilnius 2010.

Pope S.J., „Rerum Novarum“, in *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. J. A. Dwyer, Minnesota 1994, 828 – 844.

Toso M., *Verso Quale Società? La dottrina sociale della Chiesa per una nuova progettualità*, Roma 2000.

Vatikano II Susirinkimo nutarimai, Vilnius 2001.

Wojtyła K., *La dottrina sociale della Chiesa*, Roma 2003.

ⁱ Plg. *Compendio della Dottrina Sociale della Chiesa*, 87.

ⁱⁱ Plg. E. Combi – E. Monti, *Fede Cristiana e agire sociale*, 77 – 91.

ⁱⁱⁱ Plg. E. Combi – E. Monti, *Fede Cristiana e agire sociale*, 78.

^{iv} Plg. Ten pat.

^v Plg. A. McGovern, „Marxism“, in *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. J. A. Dwyer, 570 – 571. ⁶ Leonas XIII, *Rerum Novarum*, 1.

^{vi} Plg. R. Charles, „The Modern Social Teaching Contexts: Summaries: Analysis“, in *Christian social witness and teaching: the Catholic tradition from genesis to „Centesimus Annus“*, I, R. Charles, 10 – 11.

^{vii} Žr. S.J. Pope, „Rerum Novarum“, in *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. J. A. Dwyer, 828 – 829.

^{viii} Leonas XIII, *Rerum Novarum*, 1.

^{ix} Plg. ten pat, 10.

^x Plg. ten pat, 5 – 6, 8.

^{xi} Plg. S.J. Pope, „Rerum Novarum“, in *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. J. A. Dwyer, 833.

^{xii} Leonas XIII, *Rerum Novarum*, 18. ¹⁴

Plg. ten pat, 23.

^{xiii} G. Crepaldi – E. Colom, *Dizionario di Dottrina Sociale della Chiesa*, 750.

^{xiv} Plg. Pijus XI, *Quadragesimo anno*, 39. ¹⁷

Ten pat.

-
- ^{xv} Plg. M. Toso, *Verso Quale Società? La dottrina sociale della Chiesa per una nuova progettualità*, 21.
- ¹⁹ Plg. D. Maugenest, ed., *Il Discorso sociale della Chiesa da Leone XIII a Giovanni Paolo II*, 272.
- ^{xvi} Plg. D. Maugenest, ed., *Il Discorso sociale della Chiesa da Leone XIII a Giovanni Paolo II*, 327 – 328. ²¹
Gaudium et spes, 1.
- ^{xvii} Paulius VI, *Populorum progressio*, 3.
- ^{xviii} Ten pat, 87.
- ^{xix} Plg. D. Maugenest, ed., *Il Discorso sociale della Chiesa da Leone XIII a Giovanni Paolo II*, 434 - 435
- ^{xx} „Taikos ir teisingumo“ komisija buvo įkurta paties Pauliaus VI 1967 metais, atsiliepiant į II Vatikano Susirinkimo tėvų išreikštą raginimą pastoracinėje konstitucijoje apie Bažnyčią šiuolaikiniame pasaulyje „*Gaudium et spes*“, 90: „Susirinkimas mano, jog labai vertėtų sukurti tam tikrą visuotinės Bažnyčios organizaciją, beturčiams visur nešančią Kristaus teisingumą ir meilę. Jos uždavinys būtų žadinti katalikų bendruomenėje rūpinimąsi neturtingų sričių plėtojimu ir visuomeniniu teisingumu tarp tautų“. Popiežius Jonas Paulius II 1988 šią komisiją pakėlė į popiežiškosios tarybos lygmenį.
- ^{xxi} Plg. G. Crepaldi – E. Colom, *Dizionario di Dottrina Sociale della Chiesa*, 561.
- ^{xxii} Plg. R. Charles, „The Modern Social Teaching Contexts: Summaries: Analysis“, in *Christian social witness and teaching: the Catholic tradition from genesis to „Centesimus Annus“*, I, R. Charles, 251.
- ^{xxiii} Plg. D. Maugenest, ed., *Il Discorso sociale della Chiesa da Leone XIII a Giovanni Paolo II*, 477.
- ^{xxiv} K. Wojtyła, *La Dottrina sociale della Chiesa*, 49.
- ^{xxv} Plg. Jonas Paulius II, *Sollicitudo rei socialis*, 7. Čia Jonas Paulius II cituoja garsiąją Pauliaus VI frazę iš *Populorum progressio*, 13. ³¹ Plg. ten pat, 41.
- ^{xxvi} Plg. Jonas Paulius II, *Laborem exercens*, 1.
- ^{xxvii} Žr. ten pat, 5 – 6.
- ^{xxviii} Žr. ten pat, 24 – 27.
- ^{xxix} Žr. ten pat, 13 - 14. ³⁶
Ten pat, 15.
- ^{xxx} Plg. D. Maugenest, ed., *Il Discorso sociale della Chiesa da Leone XIII a Giovanni Paolo II*, 616.
- ^{xxxi} Žr. Jonas Paulius II, *Sollicitudo rei socialis*, 32.
- ^{xxxii} Žr. ten pat, 36 – 38.
- ^{xxxiii} Ten pat, 40.
- ^{xxxiv} Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, 13.
- ⁴² Ten pat.
- ^{xxxv} Plg. P.T. McCormick, „Centesimus annus“, in *The New Dictionary of Catholic Social Thought*, ed. J. A. Dwyer, 135.
- ^{xxxvi} Plg. Jonas Paulius II, *Centesimus annus*, 24.
- ^{xxxvii} Ten pat, 42.
- ^{xxxviii} Benediktas XVI, *Caritas in Veritate*, 19.
- ^{xxxix} Žr. Ten pat, 37.
- ^{xl} Žr. Ten pat, 34, 37- 38.
- ^{xli} Benediktas XVI, *Caritas in Veritate*, 67.
- ^{xlii} Benediktas XVI, *Caritas in Veritate*, 79.